

ELS «ESPIRITUALS» I L'ORDO RERUM

Josep GIL I RIBAS

Original rebut: 04/07/2013

Data d'acceptació: 15/07/2013

Adreça: Casa Rectoral

43764 EL CATLLAR (Tarragona)

E-mail: jgil@arquebisbattarragona.cat

Resum

Els «espirituals» són un dels moviments heterodoxos que van fer acte de presència en la baixa edat mitjana, especialment els qui, capitanejats per Guillem d'Ockham, van oposar-se, des de la cort de Lluís de Baviera al papa Joan XXII. Aquest papa va formular una hipòtesi sobre l'ajornament de la visió beatífica dels sants que són al cel. Es tracta d'una opinió que, en contrast amb els «espirituals», té un rerefons eclesiològic i fins i tot polític. La gran qüestió de fons que es va debatre en aquell moment fou la de l'*aeternus rerum ordo*.

Paraules clau: *Ordo rerum*, els «espirituals», *ordo rerum*, cultura rural, cultura urbana, Joan XXII, Constitució *Benedictus Deus*.

Abstract

The "spirituals" belonged to one of the heterodox movements that made their presence felt in the Low Middle Ages, especially those who, under the leadership of William of Ockham, opposed Pope John XXII from the court of Louis of Bavaria. This pope expounded his personal opinion regarding the delayed timing of the beatific vision of the saints in heaven. It is a view that, in contrast to that of the "spirituals", has an ecclesiological and even a political basis. The great fundamental issue that was debated at this time was the aeternus rerum ordo.

Keywords: *The ordo rerum, the "spirituals", rural culture, urban culture, John XXII, Benedictus Deus constitution.*

El sentiment d'ordre, en la baixa edat mitjana, és un sentiment absolutament generalitzat. Però és més que un sentiment: és la convicció que sosté tot l'edifici tardomedieval, en un moment en què el món ha deixat de ser rural i ha començat a ser urbà. És l'*ordo rerum* que ho comprèn tot: el cel i la terra, la universitat i els gremis, l'Església i l'Imperi, i tot plegat sota la influència indiscutible de l'aristotelisme, que seria la força destinada a estructurar metafísicament aquest *ordo*, per bé que simultàniament l'herència agustiniana centrava la seva atenció en l'*ordo ecclesiae*, que es fonamenta en l'única *civitas Dei* i en l'exemplaritat de l'ordre celeste, és a dir, la *visio Dei et beatorum*.

Innocenci III havia intuït la gran aportació que podien fer els *mendicants*, a nivell teòric i a nivell pràctic, al debat. L'èxit obtingut pels nous ordes i la propagació de la nova espiritualitat demostren fins a quin punt l'Església havia optat a favor de la cultura urbana. La diferència existent entre la riquesa clerical i la pobresa de certs laics produí inquietud i escàndol; els ordes mendicants van néixer amb vocació d'encarnar-se en aquesta segregació de l'opulència ciutadana, que és la nova pobresa urbana, però ben aviat varen veure compromès el seu prestigi de defensors de les classes més desheretades. I, com a conseqüència, varen aparèixer intramurs i extramurs de l'Església tot un seguit de moviments que, recolzant d'alguna manera en l'antiga tradició monàstica, postulaven l'*usus pauper*. A mitjan segle XIII apareix un llibre, l'*Evangelium aeternum*, redactat pel franciscà Gerard de Borgo de San Donnino l'any 1247 i publicat l'any 1254, un llibre que portava la inscripció *Liber introductorius* i que reproduïa el pensament i els textos principals de Joaquim de Fiore. El punt de vista de fra Gerard i dels cercles franciscans de Pisa i de Parma, que ell dirigia, era aquest: Joaquim havia estat un profeta que havia anunciat una Església pura i santa, una Església que calia instaurar fos com fos.

Val a dir que, al final del segle XIII i al començament del segle XIV va tornar a planejar sobre Europa l'ombra de l'Anticrist, ara sota el pontificat de Bonifaci VIII, ombra que havia aparegut per primera vegada al començament del segon mil·lenni. Al final del segle XIII la gent vivia sota la impressió de la immediatesa de la fi del món. En aquest moment, fou clau el «joaquimisme», l'herència del savi i sant abat del monestir de San Giovanni in Fiore, a Calàbria. I el joaquimisme va arrelar en el moviment popular reformador de la segona meitat del segle XIII, és a dir, els *spirituals*, un moviment en el qual no cal veure l'intent de retorn a l'*ecclesiae primitivae forma*: era un moviment reformador que volia instaurar en l'Església la «perfecció evangèlica», identificada amb la «pobresa evangèlica». De fet, l'oposició entre «pobresa evangèlica» i «jerarquia eclesiàstica» fou la raó de fons de l'enfrontament posterior

entre Joan XXII i els espirituals. Certament, Joaquim de Fiore identificava la *tertia aetas* del Regne de l'Esperit amb la implantació perfecta de la pobresa del Sermó de la Muntanya. Els papes reconeixien el valor de la pobresa, però procuraven evitar els radicalismes. Cal recordar que la intervenció pontifícia respecte a l'*usus pauper* fou causada per la discussió entre els «conventuals» i els «fraticels»: aquests negaven la legitimitat del dret de propietat, i en aquest sentit foren condemnats per Climent V i Joan XXII.

El «joaquimisme», doncs, va inspirar els esquemes mentals dels espirituals, que es proclamaren els grans protagonistes i els beneficiaris del *tertius status* escatològic, anunciat pel calabrès. Ara bé, les conseqüències que varen treure els espirituals, no de Joaquim sinó de Pèire Joan Oliu, van anar molt més lluny, com és fàcil de veure si examinem de prop l'elesiologia d'Arnau de Vilanova i l'aprovació que el metge català va atorgar al *beguinatge*. Arnau està plenament convençut de la imminent fi del món, fruit d'una especial intervenció de l'Esperit Sant en la història, com a preparació de l'era del Regne de Crist sobre la terra. Els beguins i les beguines són, segons Arnau, els autèntics capdavanters de l'era de l'Esperit Sant, i ho són en virtut de la pràctica radical de la pobresa evangèlica. El beguinatge, segons Arnau, és l'autèntica forma de vida cristiana en aquests últims temps apocalíptics.

L'apocalíptica arnaldiana —coincident, en línies generals, amb la dels beguins— introduïa, d'acord amb la periodització joaquimita, un element nou que invalidava fins i tot la funció dels *credenda* de l'Església pelegrina —«nosaltres creiem allò que els benaurats saben i veuen», deia sant Tomàs d'Aquino— i, en conseqüència, pertorbava radicalment l'*ordo rerum* que recolzava en la gran síntesi escolàstica, en l'*aeternus rerum ordo*, del qual l'Església participa per la fe. El beguinatge s'havia emparat en la legitimitat evangèlica de la pobresa per a negar, en nom d'una visió apocalíptica de la història, tota mena de valor cristià a l'experiment burgès, envers el qual la teologia i l'Església jeràrquica, bo i respectant els drets de ciutadania de la pobresa evangèlica, manifestaven una clara simpatia. L'Església havia de denunciar totes les desviacions doctrinals dels espirituals; ho va fer, però, sense assumir suficientment els aspectes positius del beguinatge. Davant la desagradable sensació d'haver d'abandonar els seus béns, com seria el cas de qualsevol propietari, per a viure en la inseguretat del «pam de terra», que no és seu i que depèn de la voluntat aliena, l'Església va optar a favor d'una aliança amb el món burgès. I el resultat fou, d'una banda, la desescatologització dels *credenda* i, de l'altra, l'apuntalament exagerat d'una teologia de la *potestas papalis*, que fou el repte que va assumir la teologia oficial d'Avinyó.

Com és sabut, el papa d'Avinyó Joan XXII (1316-1334) va defensar en els darrers anys de la seva vida que els qui moren en gràcia de Déu, després del sojorn temporal al purgatori, són «sants» i són al «cel», però no veuen encara Déu cara a cara, sinó que, per a fer-ho, els cal esperar els esdeveniments de l'últim dia, és a dir, la resurrecció dels morts. En aquest «cel» no hi ha encara la *scientia Dei et beatorum* que sosté, des de dalt, l'*ordo rerum*. Qui o què sosté, aleshores, aquest *ordo rerum*? Joan XXII ho tenia molt clar: la *potestas* del pontífex romà, al qual està sotmès l'Univers sencer; incloent-hi aquesta mena de «cel opac» que és el cel actual dels benaurats.

L'opinió de Joan XXII va aconseguir de crear una mena de front comú contra ell, per bé que els seus enemics més acèrrims foren els espirituals que s'havien refugiat a la cort de Lluís de Baviera, encapçalats pel franciscà Guillem d'Ockham. L'opinió de Joan XXII era estrictament una opinió de tipus escatològic: l'ajornament de la visió beatífica es justificava en nom d'una escatologia diguem-ne forta que accentuava el caràcter provisional dels *credenda* de l'Església situant-los en la regió dels *promissa Dei* i, per tant, feia, mentre no arribés el darrer dia, de l'Església pelegrina —s'entén, l'església jeràrquica— l'única garantia d'estabilitat de l'*ordo rerum*. El debat, doncs, no quedava reduït a l'escatologia, sinó que penetrava en l'eclesiologia i en la metafísica.

L'enemic més radical de l'opinió de Joan XXII hauria d'haver estat el tomisme. Sant Tomàs, fidel a la visió d'Aristòtil, havia defensat la *scientia Dei et beatorum* com a ciència suprema, de la qual deriva la ciència teològica. Allò que els benaurats veuen i que nosaltres esperem veure —els *visa Dei* i els *promissa Dei*— constitueixen els «articles de la fe», que són els primers principis de la ciència teològica. Des d'aquesta perspectiva, la *veritas humana*, en quant és informada per les veritats de fe, esdevé la instància suprema i el criteri regulador de l'*aeternus rerum ordo*, tal com és conegut per la *scientia Dei*. És així com sant Tomàs formula l'horitzó conceptual de l'*aeternus rerum ordo*. Però afegeix una cosa més: el «lloc» de la *cognitio fidei* és la *doctrina ecclesiae*, en el sentit que la *fides*, que és el conjunt dels *credenda*, és garantida per la *doctrina ecclesiae* i no pels *promissa Dei*. L'*ara mateix* de la fe es correspon a l'*ara mateix* de la visió —els benaurats veuen el que nosaltres creiem—; jo no puc dir: per la fe, sé allò que Déu sap, sinó: *crec* allò que Déu sap; però puc afegir: jo *sabré* allò que Déu sap, perquè veuré allò que ara *crec*, per tal com allò que ara *crec* és allò que veuen els benaurats. I allò que ara *crec* és allò que l'Església em proposa de creure; per això, es pot dir que els *visa Dei* donen consistència a l'estructura comunitària de la fe, que és l'Església.

No és, doncs, endebades, que la gran qüestió dels anys centrals de l'edat mitjana fou la *qüestió beatífica*, una qüestió en la qual el franciscanisme,

seguint la petja de l'agustinisme, subratllava la *fruitio Dei*. Però el tomisme, que inspirava la teologia avinyonesa, sobretot durant el pontificat de Joan XXII, ja no era la construcció arquitectònica que bastia l'*ordo rerum*, sinó una construcció mediocre que tenia com a clau de volta la *potestas papalis*. La teologia oficial avinyonesa ja no està interessada per la qüestió dels *visa Dei*, sinó per la qüestió de la mediació eclesial, una qüestió que esdevingué el gran problema en les discussions teològiques de començaments del segle XIV, en el benentès que l'*ecclesia* de la fórmula *ubi est ecclesia, ibi est ordo rerum* és la cúria romana que reflecteix la cúria celestial. La posició dels teòlegs avinyonesos no era fàcil. El nominalisme regnant barrava el pas a una estructuració de l'*ordo rerum* sobre la base de l'*aeternus rerum ordo*; d'altra banda, el retorn a la teologia subjacent a l'ordre estrictament feudal era impossible. En aquestes circumstàncies varen optar a favor de l'àmbit concret de la societat eclesial, presidida per l'omnipotència papal, i per una eclesiologia que elevava la *congregatio fidelium* i la *plenitudo potestatis* del papa a la categoria d'instància suprema de l'*ordo rerum*. El disseny arquitectònic semblava perfecte, però hi mancava un element, hi mancava el cel dels benaurats, que, des de la perspectiva aristotèlico-tomista, actuava com a suprema instància metafísica. La solució la va donar, potser sense voler-ho, Joan XXII amb la seva «opinió». El cel de Joan XXII no és certament el cel de la *scientia Dei et beatorum*: és el cel de la reialesa universal del Crist —a la qual no podia oposar-se el nominalisme ockhamista—, de la qual participen les ànimes santes; un cel que està sotmès a l'Església militant —o, més ben dit, a la *potestas papalis!*—, i, per tant, un cel prou segur per a sostenir l'*ordo rerum*.

El gran enemic de l'opinió de Joan XXII és sens dubte Guillem d'Ockham (1285-1348), que es va sentir directament al·ludit per la condemna del papa de la tesi franciscana sobre la perfecció cristiana (que implicava la negació de la propietat privada), la qual cosa induí el franciscà a acusar el papat d'heretgia (com també ho va fer en el capítol de l'escatologia). Com ja he dit, la crisi per excel·lència de la baixa edat mitjana va ser la que va commoure els fonaments de l'*ordo rerum*, una crisi que corresponia a la crisi del pensament escolàstic, que en el segle XIII havia assolit l'apogeu, i a l'ascens de l'escola franciscana, que tingué el seu centre d'influència a Anglaterra, a Oxford, on l'atenció estava concentrada en les ciències experimentals: una generació més tard, el pensament d'Oxford, encapçalat per Guillem d'Ockham, que amplià encara més el fossat que s'establia entre fe i raó: a Ockham li devem el protagonisme en l'ensulsiada de l'antiga comprensió metafísica de l'*ordo rerum*. Guillem d'Ockham, el «príncep dels espirituals», refugiat a la cort de Lluís de Baviera, enarborava la bandera dels enemics de Joan XXII. Prescindeix de les

tesis apocalíptiques de Joaquim de Fiore i de Pèire Joan Oliu, però arriba, per un altre camí, a les mateixes conclusions: no existeix cap mena d'*aeternus rerum ordo* que garanteixi l'*ordo rerum*. Més encara: a les raons d'Oliu contra la *potestas papalis*, basades en els principis de la pobresa evangèlica, Ockham hi afegeix el seu radical nominalisme. Sense que aquí vingui gaire a tomb, crec que cal subratllar l'extraordinària aportació de Guillem d'Ockham al debat sobre la teoria del coneixement de la baixa edat mitjana, en el sentit d'haver posat en primer pla l'absoluta omnipotència i llibertat de Déu: autor i responsable, doncs, d'un pensament «alliberador» que tindrà importants conseqüències en el pensament humanista i en el pensament luterà.

En tercer lloc, com a enemiga de Joan XXII, hem de citar la teologia heterodoxa imperial, que es construí lluny de les esferes del poder pontifici i que va optar a favor de les tesis del poder civil. Es tracta, com és sabut, del pensament gibel·lí, pensament del qual participa Dante Alighieri, que té el seu principal partidari i propagandista en Marsili de Pàdua, mestre de París i autor del *Defensor pacis*, un text acabat per Àlvar Pelai i condemnat per Joan XXII l'any 1327 en la constitució *Licet juxta doctrinam*. Marsili manté, de la *Política* d'Aristòtil, la idea que el subjecte polític és el poble mateix, que delega el seu poder en el príncep que, com a *legislator fidelis*, manté sota el seu poder la *universitas fidelium* i la *universitas civium*. La *Monarchia* de Dant incideix en el punt precís on es creuen el dos debats de començament del segle XIV, el de la relació entre els dos poders i el de la visió beatífica.

A la polèmica oberta per l'opinió de Joan XII hi va posar fi la *Benedictus Deus*, de Benet XII. Les «raons» de fons de Joan XXII s'allunyaven de les conquestes conceptuals del tomisme, però tampoc no encaixaven en l'opció teològica dels espirituals —principalment, la versió nominalista—, de la qual el separava fonamentalment la concepció o el convenciment que aquests defensaven del valor essencial de la pobresa per a l'Església de Jesucrist, ultra el convenciment nominalista de la inutilitat d'una instància més o menys metafísica com a clau interpretativa de la realitat.

Estic convençut que les «raons» de Joan XXII incidien en la necessitat compartida d'assegurar l'*ordo rerum*. Des d'aquesta perspectiva, l'opinió de Joan XXII, més que un anacronisme teològic —en el sentit d'una *quaestio theologica*—, significava un intent d'estructuració de l'*aeternus rerum ordo*, no directament sobre la base de la *potestas papalis*, sinó sobre la base d'una «situació celestial» imperfecta i encara sotmesa essencialment al futur encara pendent de la parusia; sotmesa, no pas en el sentit en què ho dirà la *Benedictus Deus*: «tots els homes han de comparèixer davant el tribunal del Crist»; sotmesa en el sentit que el cel dels benaurats és el cel que, en lloc de vigoritzar

els *credenda* de l'Església —com ho volia la síntesi aristotèlico-tomista—, depèn essencialment d'aquests *credenda* i de la *potestas papalis* sobre ells. D'aquesta manera apareixia amb més claredat l'Església com a encarnació de la reialesa de la humanitat del Crist i, en conseqüència, la *potestas papalis* com a instància suprema de l'*ordo rerum*.

Intento dir una cosa que em sembla important. El pensament cristià medieval va heretar dels Pares una visió escatològica de les coses, alliberada, certament, dels excessos mil·lenaristes, però també inclinada, no sé si també en excés, a un espiritualisme que tendia a substituir els valors irrenunciabls de l'esperança escatològica —la mirada dirigida al retorn del Senyor— pels valors d'una presencialitat dels béns escatològics concentrada, no en els *promissa Dei* garantits per l'Escriptura, sinó en els *credenda* de l'Església i en la seva actualització sacramental.

És en aquest sentit que parlo d'una progressiva desaparició del component escatològic en el pensament cristià medieval, una desaparició que és substituïda per una creixent preocupació per la salvació de l'ànima a l'hora de la mort, com ho demostren els documents escatològics del Magisteri en aquest període. Precisament els adversaris de l'opinió de Joan XXII es preguntaven sobre el destí dels sufragis dels fidels pels difunts, si la visió beatífica havia de ser ajornada fins al dia del judici (amb la corresponent disminució dels estipendis per les misses en sufragi dels difunts!). El papa no respon a aquesta objecció, però manté la convicció que els sufragis serveixen perquè els difunts abandonin el purgatori, cada vegada més assimilat a un infern disminuït, i vagin al cel, encara que, en el cel, no gaudeixin de la visió beatífica.

L'opinió de Joan XXII va provocar una recuperació de l'escatologia com a element estructurador fonamental de l'*ordo rerum* i, per tant, una escatologització de l'eclesiologia. Llàstima que aquest procés no servís per a una visió de les coses més «escatològica». A les acaballes de l'edat mitjana, el «cel dels benaurats», tal com el presenta la *Benedictus Deus* de Benet XII, deixaria d'influir en la comprensió d'una història que, si cal considerar-la cristiana, és perquè està sotmesa a la poderosa atracció del retorn del Senyor.

Deixo de banda l'anàlisi de l'escatologia del document. La constitució dogmàtica *Benedictus Deus* és un document de primer ordre, i ho és per diferents motius. Ho és dogmàticament i bàsicament en el camp de l'escatologia. Però també ho és des de la perspectiva del gran debat de fons que la qüestió de la visió beatífica plantejava. Ho és, perquè en el document es reflecteix la tradició tomista, matisada per l'herència agustiniana de sant Bernat. És veritat que la influència eclesiològica del cistercenc resta aparentment absent del document, però la referència a la *communem Dei ordinationem* suggereix la preo-

cupació dels autors del text per establir una jerarquització dels diversos nivells de l'*ordo rerum*, el nivell suprem del qual seria la *visio Dei* dels benaurats.

I és en aquest aspecte que goso afegir les meves reserves —o els meus escrúpols— respecte al document. La polèmica, al meu entendre, deixava entreveure que, al començament del segle XIV, abans que es produís la terrible crisi del conciliarisme i, naturalment, abans que es produís el gran cisma de la Reforma luterana, ja s'havien posat les bases d'una nova estructura del món, fonamentada no en el «pensament únic» de la teologia oficial de l'Església, sinó en un pensament «alliberat» que vol pensar les coses des de la secularitat. Però el document vol «aturar» aquest pensament alliberat en nom, precisament, d'una comprensió escatològica sobre la visió beatífica que feia possible, potser sense voler-ho, que l'esperança cristiana, el gran i més important component de la fe i, en conseqüència, de la cultura alimentada per aquesta fe, s'exiliés pràcticament de la «casa cristiana» i, amb ella, la capacitat de regeneració essencialment vinculada a la vigència del pensament utòpic.

El document, com a definició dogmàtica, fou la consagració oficial d'una fe, compartida per tota l'Església, que condemnava l'error dels partidaris de Joan XXII en el camp concret de l'escatologia. Però el document consagrava també una eclesiologia —una manera d'entendre l'Església— que, després d'esquivar els perills de l'escatologisme històric o historitzant del nominalisme, es resistia a deixar-se empresonar pels esquemes juridicistes —els de la *potesta*— i més aviat semblava que donés la raó als esquemes de la teologia tomista. Si és així, és a dir, si és veritat que la polèmica sobre la visió intuïtiva de Déu solament és comprensible des del seu rerefons eclesiològic, també és veritat que la doctrina escatològica de la *Benedictus Deus* només podrà ser entesa correctament des de l'eclesiologia subjacent al document.